

The Role of Interactions between Iran and Europe in the Traditional Position of the Pool in the Architecture of Qajar Houses of Lahijan

Farinaz Alipeyman¹, Mojgan Khakpour^{2*}

¹ Master Student of Architecture, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Art, University of Guilan, Rasht, Iran

² Assistant Professor, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Art, University of Guilan, Rasht, Iran

* Corresponding Author, mojgan_khakpour@yahoo.com

ARTICLE INFO

IRA, 2023-2024

VOL. 1, Issue 1, PP, 37-56

Receive Date: 12 April 2023

Revise Date: 14 June 2023

Accept Date: 21 August 2023

Publish Date: 18 December 2023

Research article

KEYWORDS: Pool; Urban Houses; Qajar Architecture; Lahijan

ABSTRACT

Introduction: The manifestation of the life-giving element of water in the architecture of Iranian houses often materializes with the body of a pool. During the Qajar era, the change of the ruling circumstances followed by the amplification of Iran's foreign relations with other countries, mainly that Guilan province, based on its location in the north of the country, had played the role of the main link between Iran and European countries, varied the meaning and function of the pool in the houses of this area including the houses of Lahijan city. This research tries to understand how the house is affected by the new conditions of Guilan society and to obtain the altering definition of the material and immaterial function of the pool in the Qajar period. The current research method is interpretive-historical. It was done by resorting to library and field collection methods, and 30 Qajar houses in Lahijan were studied using a snowball sampling method and interviews with their owners. Characteristics like function, shape, position, and dimensions of the pool were determined as desired variables in the advancement of the research. The results show that in these houses, pool-making was often followed by traditional principles and in the shape of a rectangle, with the introduction of new shapes such as oval, star, triangle, or less frequently ones like octagon, the structure of this element underwent alterations. At the end of the Qajar era, the multiplicity of elements such as fountains and added curves to traditional sharp-angled shapes of the pool signifies the preference of the aesthetic aspects in the path of its socio-cultural changes. Also, the geometric complexity and the vastness of some pools are signs of the house owner's social superiority and financial capability.

Background: As a reservoir of water, the pool has many functions. According to the researchers, specific historical periods, especially the Qajar period, have played a role in this variety of use because the architectural elements underwent significant changes (Saremi, 1996, p. 59). Relying on its spiritual and material aspects, the pool was used in fields like washing, irrigation, water storage, ablution, climatic comfort, and decorations, and over time, with the development of housing architecture following the increase of interactions between Iran and European countries, especially in the second half of the Qajar period, the metamaterial function of water element also decreased. Therefore, the pool often played a decorative role or provided daily needs for the residents.

Research Objectives and Questions: Understanding the importance of the pool and the transformation of its position, along with the increase of foreign communication of Iranians in the Qajar era Through many trips in the cities of Guilan province, including Lahijan, forms such questions as they are mentioned below:

- Have the symbolic values of the pool and its living tradition continued in the houses of Lahijan during the Qajar era?
- After the connection between Iran and Europe expanded during the Qajar era, how did social developments affect the pool's traditional place in Lahijan houses?

Theories: According to the mentioned questions, the hypotheses can be stated as follows:

- The increase in interactions between Iranians and European countries through Guilan has affected changing the view of the people of this region, especially the people of Lahijan, towards the element of water and the pool.
- With the establishment of Qajar rule in Iran and due to Guilan's geographical location and economic importance, it was considered a place for kings, merchants, and students to commute, and in this way, the

Cite this article:

Alipeyman, F., & Khakpour, M. (2023). The Role of Interactions between Iran and Europe in the Traditional Position of the Pool in the Architecture of Qajar Houses of Lahijan. *Interdisciplinary Researches of Art*, 1(1), 37-56. doi: 10.22124/ira.2023.24280.1005

grounds for the formation of transformation in its traditional architectural elements such as the pool occurred.

Data Collection: Based on its historical-interpretive nature, the current qualitative research relied on two data collection methods: library and field. First, the place of the pool in the traditional architecture of Iran and Guilan was studied by reading the documents, and then with the help of the snowball sampling method, 30 examples of Lahijan's Qajar houses were visited in the field, and their owners were also interviewed.

Analysis and Discussion: In order to carry out the present research, Qajar houses in Gabaneh, Khomarkala, Pordesar, Karevansarabar, and Gharibabad neighborhoods in Lahijan were visited and investigated. In the mentioned houses, the pool element is often located in the yard's open space, and the pools' differences can be divided into four axes of function: geometric shape, position, and dimensions. Analyzes from observations and interviews with house owners indicate that the functional aspects of the pool include factors such as beauty, health, performing ceremonies, watering, storing food items, and performing religious duties and beliefs of the residents. In terms of appearance, the pools are geometrically rectangular, with stars, triangles, octagons, and squares as the most frequent shapes. Also, looking at the aerial maps of the Qajar houses of Lahijan in the 1336 solar year, the oval shape can be seen in the pools. Their position varies near the main building of the house and on its axis of symmetry to the middle of the courtyard. The dimensions of the pool element also increase with the expansion of the dimensions of the yards. Among the analyzed pools, the size of the pools and their geometric shape indicate the social and financial status of the original owners of these buildings. Therefore, the construction of the pools, while following the traditional structure, faced the reduction of spiritual dimensions and the expansion of the decorative function. The increase in interactions between Iranians and European countries, especially in the late Qajar period, was influential. Also, due to the female gender of beauty in the mentioned era, it is suggested that future studies be conducted on how the pool is affected as an organ with a possible feminine nature in homes.

License

This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

Copyright © Authors

نقش تعاملات ایران و اروپا بر جایگاه سنتی حوض در معماری خانه‌های قاجاری لاهیجان

فریناز علی‌پیمان^۱، مژگان خاکپور^{۲*}

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد معماری، گروه معماری، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه گیلان، رشت، ایران

۲. استادیار گروه معماری، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه گیلان، رشت، ایران

* نویسنده مسئول: mojgan_khakpour@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>پژوهش‌های میان‌رشته‌ای هنر، ۱۴۰۲، دوره ۱، شماره ۱، صفحات ۳۷-۵۶</p> <p>تاریخ دریافت: ۲۳ فروردین ۱۴۰۲</p> <p>تاریخ بازنگری: ۲۴ خرداد ۱۴۰۲</p> <p>تاریخ پذیرش: ۳۰ مرداد ۱۴۰۲</p> <p>تاریخ انتشار: ۲۷ آذر ۱۴۰۲</p>	<p>تجلی عنصر هستی‌بخش آب در معماری خانه‌های ایرانی، اغلب در کالبد حوض تحقق یافته است. در دوران قاجار، تغییر شرایط حاکم در پی افزایش ارتباط ایران با سایر ممالک، به‌ویژه در گیلان که نقش مه‌ره اصلی اتصال ایران با کشورهای اروپایی را داشته است، مفهوم و کارکرد حوض در خانه‌های این خطه، از جمله خانه‌های شهر لاهیجان، را متحول ساخت. این جستار سعی دارد تا با بررسی چگونگی تأثیرپذیری معماری خانه‌ها از شرایط جامعه گیلان و از ارتباطات خارجی آن، به تعریفی متفاوت از کارکرد مادی و معنوی حوض در این دوره دست یابد. از این‌رو سؤال‌های اصلی تحقیق چنین بیان می‌شوند: آیا ارزش‌های نمادین حوض و سنت زیستی مرتبط با آن در خانه‌های شهر لاهیجان در دوران قاجار تداوم یافته‌اند؟ پس از گسترش ارتباط ایران با اروپا در دوران قاجار، تحولات اجتماعی چگونه بر جایگاه سنتی حوض در خانه‌های لاهیجان تأثیر گذاشته‌اند؟ روش پژوهش حاضر از نوع تفسیری-تاریخی است که با توسل به روش‌های جمع‌آوری کتابخانه‌ای و میدانی انجام شده است. در این تحقیق، ۳۰ خانه تاریخی با نمونه‌گیری به روش گلوله‌برفی و مصاحبه با صاحبان آن‌ها مطالعه شد؛ ویژگی‌هایی چون کارکرد، شکل هندسی، موقعیت و ابعاد حوض به‌عنوان متغیرهای موردنظر در پیشبرد پژوهش تعیین گشتند. دست‌آوردها نشان می‌دهند که در این خانه‌ها، حوض‌سازی اغلب پیرو اصول سنتی و به شکل مستطیل بوده است؛ با ورود اشکال جدید مانند بیضی، ستاره، مثلث و یا شکل‌های کم‌تکرار مثل هشت‌ضلعی، ساختار حوض دستخوش تغییراتی می‌شود. در اواخر دوره قاجار، تکرار عناصری مانند فواره‌ها و انحنای‌های الحاقی به اشکال تیزگوشه سنتی حوض، حاکی از ارجحیت وجوه زیبایی‌شناسی در پی تغییرات اجتماعی-فرهنگی است. همچنین پیچیدگی‌های هندسی و وسعت برخی حوض‌ها، بیانگر برتری اجتماعی و تمکن مالی مالک خانه است.</p>

ارجاع به این مقاله: علی‌پیمان، فریناز و خاکپور، مژگان. (۱۴۰۲). نقش تعاملات ایران و اروپا بر جایگاه سنتی حوض در معماری خانه‌های قاجاری لاهیجان. پژوهش‌های میان‌رشته‌ای هنر، ۱(۱)، ۳۷-۵۶. doi: 10.22124/ira.2023.24280.1005

مقدمه

در کشور ایران با توجه به موقعیت خاص جغرافیایی و تسلط اقلیم خشک و نیمه‌خشک در آن، عنصر آب به شکل‌های مختلف در معماری نمایان شده است که از آن جمله می‌توان به ساخت حوض‌ها به مثابه عنصر مرکزی نظم‌دهنده در حیاط بناهای ایرانی اشاره نمود. وجود حوض به‌عنوان ظرف و آب به‌عنوان مظروف در خانه‌ها، همواره بخشی جدانشدنی از معماری ایرانی، به‌خصوص در دوره صفوی، بوده (Khakpour & Kateb, 2020, 6) که بر اساس اقلیم هر منطقه و تعداد حیاط‌های خانه‌ها، تنوع و تکرار آن نیز متفاوت بوده است.

علاوه بر حیاط خانه که اصلی‌ترین جلوه‌گاه حوض به‌شمار می‌رود، گاهی حوض‌ها در داخل بنا یا در ایوان‌ها نیز احداث می‌شد و امکان تأمین نیازهای روزمره مرتبط با آب و رطوبت هوا، و همچنین احتیاجات غیرمادی ساکنان را فراهم می‌آورد. حوض‌ها در راستای کارکردهای گوناگونی مانند شستشو و طهارت، آشامیدن، وضو و فرائض دینی، انباشت و نگهداری آب، آبیاری باغ‌ها، خنک‌کردن و مطبوع‌سازی هوا در اقلیم‌های گرم و خشک و همچنین با رویکردی تزئینی در همه مناطق ایران ساخته می‌شدند. در این میان، کاربرد نمادین آب نیز امری مهم تلقی می‌شود؛ چنان‌که تأکید محققان حوزه عرفان در معماری بر این است که حوض، همانند آینه‌ای با انعکاس آسمان سبب گسترش فضا در زمین شده و با نمایش تصویر لرزان بنا در آب، انگاره‌ای از ناپایداری جهان و تحولات مداوم آن را می‌توان فهم کرد (Bavandian, 2018, 72).

در دوران قاجار و با تشدید ارتباطات ایران و اروپا و در نتیجه ورود مدرنیته به ایران، حوض نیز مانند دیگر عناصر خانه‌های ایرانی با دگرگونی‌هایی مواجه شد. گیلان با توجه به موقعیت استقرار، نه‌تنها زمینه تحقق ارتباطات مذکور بوده است، بلکه به‌زعم صاحب‌نظران درگاه نفوذ تفکرات نو در جامعه زیستی دوره قاجار تلقی می‌شود (Keshavarz, 2015, 60-62)؛ از این رو تحولات زیادی را در سطوح اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی متحمل شده است. این امر بر تغییر سبک زندگی و معماری در این خطه نیز تأثیرگذار بوده است (Moghtader, 1993, 262)؛ (Saremi, 1996, 60).

تحقیق حاضر سعی دارد با توجه به اهمیت، نقش و ساختار حوض در خانه‌های قاجاری لاهیجان در گیلان و با دریافت چگونگی تأثیرگذاری شرایط حاکم در عصر قاجار بر زمینه معماری و در برخورد با عناصری همانند حوض و نحوه تداوم ارزش‌های مادی و فرامادی ساخت حوض در دوره‌های پیشین، به شناختی عمیق‌تر از رابطه تحولات شکل‌گرفته در این دوران با جایگاه سنتی حوض دست یابد. این شناخت با مطالعه چهار متغیر اصلی یعنی وجوه کارکردی، شکل هندسی، موقعیت قرارگیری و ابعاد حوض در خانه‌های قاجاری در لاهیجان تحقق می‌پذیرد و هر یک به ترتیب از چگونگی نوع استفاده غالب از حوض، تجلی اشکال نو و تزئینات، حفظ مرکزیت حوض و عوامل مؤثر در تعیین وسعت آن در این عصر آگاهی می‌دهد. از این رو سؤالات ویژه تحقیق چنین بیان می‌شوند:

- آیا ارزش‌های نمادین حوض و سنت زیستی مرتبط با آن در خانه‌های شهر لاهیجان در دوران قاجار تداوم یافته‌اند؟
- پس از گسترش ارتباط ایران با اروپا در دوران قاجار، تحولات اجتماعی چگونه بر جایگاه سنتی حوض در خانه‌های لاهیجان تأثیر گذاشته‌اند؟

روش تحقیق

این مطالعه کیفی، ماهیتی تفسیری-تاریخی دارد و روش گردآوری داده‌ها در گام اول به صورت کتابخانه‌ای و از طریق اسناد مکتوب انجام شده است؛ در گام دوم، ۳۰ نمونه از خانه‌های قاجاری لاهیجان به صورت هدفمند و به روش نمونه‌گیری گلوله برفی تا رسیدن به اشباع نظری از جهت خوانش جزئی تحولات شکل‌گرفته در ساختار حوض‌ها و فهم الگوی طراحی آن‌ها به عنوان نمونه‌های پژوهش معین شدند؛ گام سوم شامل بررسی میدانی خانه‌ها است که با تکمیل مشاهدات از طریق مصاحبه‌های غیررسمی با ساکنان اصلی آن‌ها به درک چگونگی ویژگی‌هایی چون وجود یا عدم وجود عنصر حوض، محتوای شکلی، مفهومی، نوع کارکرد و تطابق آن با عوامل نمادین و زیستی طراحی حوض در معماری پیش از قاجار پرداخته شد. سپس با رجوع به داده‌های مکتوب، به نحوه برقراری ارتباطات خارجی ایران، انتقال آموزه‌های فرهنگی به این کشور و در نتیجه بازتاب آن در اجزای معماری خانه‌های ایرانی و بازتعریف جایگاه عنصر پراهمیت حوض رسیدگی می‌شود. با عنایت به برخی محدودیت‌هایی که در این پژوهش وجود داشت، مثلاً بعضی از خانه‌ها خالی از سکنه بوده و با نظر به عکس هوایی منطقه مورد مطالعه^۱، خوانش فرم‌های معماری حوض‌ها ممکن گردید^۲.

پیشینه تحقیق

به‌رغم آنکه در دهه‌های اخیر در خصوص معماری بومی گیلان مطالعات شایسته‌ای صورت پذیرفته، تنها معدودی از مطالعات به سازه حوض در فضاهای معماری آن پرداخته‌اند. از این رو می‌توان با تکیه بر سفرنامه‌ها و در مقیاس بزرگ‌تر، با مطالعه مکتوباتی در خصوص حیاط‌هایی که دربردار حوض هستند، اطلاعات مفیدی را از آن‌ها استخراج نمود. در جدول ۱ به بخشی از مطالعات ارزشمند مذکور در این زمینه اشاره شده است.

جدول ۱- بررسی مطالعات انجام شده در زمینه حوض و تحولات آن

پژوهشگران	سال	عنوان	توضیحات	جنبه نوآورانه
طوفان	۱۳۸۵	بازشناسی نقش آب در حیاط خانه‌های سنتی ایران	به جنبه مادی مسکن دوره معاصر و اهمیت آب در معماری ایرانی اشاره دارد. وی حوض را عنصری برای ارتباط انسان با آب و طبیعت، با فرم شش و دوازده ضلعی و اغلب مستطیل در معماری سنتی به جهت انجام فرائض دینی و ارتباط با معبود، آبیاری و کاهش گردوخاک حیاط و ایوان و ... می‌داند.	اشاره به مصرفی شدن دید انسان‌ها، معنا، کالبد و کاربری حوض
سلطان‌زاده	۱۳۹۰	نقش جغرافیا در شکل‌گیری انواع حیاط در خانه‌های سنتی ایران	وی حیاط را در اقلیم معتدل و مرطوب عاملی می‌داند که کمتر بر هویت بنا دلالت دارد و بیشتر بر اهمیت حیاط و هم‌جواری آب در قالب حوض و فضای سبز تأکید می‌کند؛ از این نظر که به دلیل شرایط اقلیمی مناطق گرم ایران، وجود آن‌ها سبب ایجاد آسایش و خنکی می‌شوند.	نگاهی کاربردی به حوض، اهمیت ارتباطش با فضای سبز و ایجاد آسایش در شرایط اقلیمی خاص
خدنگی، قنوات و صدقی	۱۳۹۴	آب‌نماها در معماری سده‌های میانه ایران (با تأکید بر کوشک باغ‌ها و خانه‌ها)	به فواره در حوض‌ها اشاره دارند که یکی از مجراهای رساندن آب به حوض است. وجود فواره در حوض، احساسی از آرامش و یا حتی شور را به کاربران القا می‌کند. همچنین از حوض در معماری قبل از اسلام یاد می‌کنند که به عنوان ساعتی با انعکاس نور خورشید هنگام ظهر استفاده می‌شده است.	توجه به کاربری، اجزای حوض و مفهوم آن در قبل و در دوران اسلام

توجه به کارکرد حوض و حیاط در اقلیم چهارگانه ایران و مقایسه آن‌ها با یکدیگر	به مقایسه نسبت حوض و حیاط در چهار اقلیم موجود پرداخته‌اند؛ در این میان نسبت حوض به حیاط در اقلیم معتدل و مرطوب را دو درصد ذکر کرده‌اند که از نظر ابعاد، در مرتبه سوم قرار می‌گیرد. میزان رطوبت نسبی هر منطقه را تأثیرگذارترین عامل بر روی این نسبت می‌دانند.	کیفیت و کمیت آب در معماری مسکونی ایرانی/اسلامی	۱۳۹۷	سهیلی و گل‌باطن منفرد
توجه به بعد مفهومی و نمادین حوض، تحولات در عصر قاجار و تنوع مصرفی آن	وی بیان می‌کند که از دوره قاجار، حوض با شکل هندسی جدیدتر بیضی و دایره و توجهات زیبایی‌شناختی و با مایل به مصرف ساخته شده است و گاهی حوض، مرکزیت وحدت در معماری اسلامی بوده و از آن برای شستشو، آبیاری، نگهداری آب، وضو، آسایش اقلیمی و تزیینی استفاده می‌شده است.	نمادشناسی حوض در حوزه اخلاق معماری ایرانی اسلامی	۱۳۹۷	باوندیان
توجه به خانه‌های قاجاری در لاهیجان و تحلیل اجزای فضای باز و بسته آن	به بررسی جزء به جزء معماری این خانه و تغییرات آن با معماری مرسوم دوران پیشین می‌پردازند و حوض را از عناصر معماری صفوی می‌خوانند که امکان وضوگرفتن در آن میسر می‌شد. همچنین با فرارگرفتن در کنار فضای سبز و مقابل شاه‌نشین، تلطیف هوا مقدر می‌شده است.	هم‌نشینی الگوها در معماری‌های تاریخی، مورد مطالعاتی: خانه صادقی (لاهیجان)	۱۳۹۸	خاکپور و کاتب

مبانی نظری

طبق اندیشه صاحب‌نظران تأثیرپذیری معماری ایران از اروپا، با گسترش ارتباطات میان آن دو، در دوران قاجار بسیار برجسته بوده است.

«با آشنایی مستقیم شاهان و درباریان دوران قاجار، مخصوصاً شخص ناصرالدین‌شاه، با مظاهر فرهنگ و تمدن قرن نوزده اروپا و آوردن بخشی از آن به ایران، تغییری اساسی در تفکر هنرمندان ایرانی به وجود می‌آید. چشم‌گیرترین بخش این تغییر را در معماری و تا حدودی شهرسازی دوران قاجار می‌توان مشاهده کرد» (Saremi, 1996, 59).

بسیاری از صاحب‌نظران حوزه معماری بر این باورند که فرهنگ و معماری غرب، معماری سنتی و روح ایرانی را متحول ساخته و این امر اغلب در عصر ناصری و در پی شیفتگی مواجهه با زیبایی‌های معماری اروپا، با شتاب‌زدگی و به ناچار رخ داده است (Ibid, 60). با نظر به اینکه تردهای فراوان مذکور از استان گیلان صورت می‌گرفت، معماری شهرهای این استان دچار تحول گردیدند. پژوهش‌ها حاکی از آن است که حضور مداوم روس‌ها در شمال کشور نیز منجر به شکل‌گیری ساخت‌وسازهای نئوکلاسیک روسی در دوران قاجار و پهلوی اول در این منطقه و به‌ویژه شهر رشت شده است (Montazer et al, 2019, 80).

با گذر به اواسط دوره قاجار و در پی افزایش توجه به نمای بنا، تزئینات داخلی و خارجی بناها و عناصر و اجزای مختلف معماری تحت تأثیر هنر روکوکو دچار تغییرات کوچک و بزرگ شده و کاربرد اشکال دایره و بیضی نیز رواج یافته است (Soltanzadeh & Soltanzadeh, 2017, 16؛ Ghasemi Sichani et al, 2010, 93-94). با توجه به اینکه معماری قاجاری را به دلیل افزایش شهرنشینی، «معماری خانه‌سازی و خانه‌های مسکونی» نامیده‌اند (Afshar asl & Khosravi, 1998, 133)، دگرگونی‌های فوق‌الذکر بر حوض نیز، به‌عنوان جزئی از معماری، تحمیل شده است.

از این رو همان گونه که اولین قدم در راستای شناخت و دسته‌بندی پدیده‌ها در معماری با گونه‌شناسی تحقیق می‌یابد، با گونه‌شناسی عنصر حوض در پژوهش حاضر سعی بر آن است تا به دانش عمیق‌تری از چگونگی تأثیرپذیری ساختار مادی و معنوی این عنصر از تعاملات ایران و اروپا در خانه‌های قاجاری لاهیجان دست یافت. چنان‌که در معماری هر عنصر را می‌توان از منظر موضوع‌شناسی^۳ یا پدیده‌شناسی، موضوع‌شناسی^۴، ریخت‌شناسی^۵ و گونه‌شناسی^۶ بررسی نمود، این امر با بررسی متغیرهایی چون کارکرد، موقعیت، ابعاد و فرم حوض در خانه‌های یادشده انجام می‌گیرد.

معماری قاجار

نفوذ تفکرات مستشرقان و روشنفکران تحصیل‌کرده فرنگ، به همراه افزایش روابط ایران با کشورهای خارجی، به خصوص با اروپا، در نیمه دوم دوران قاجار گسترش یافت. در این راستا، تغییر شرایط سیاسی و اقتصادی کشور بر پایه تحولات اجتماعی و ظهور طبقه متوسط، هویت معماری سنتی ایران را دچار دگردیسی نمود. در نتیجه نیازهای جدید اجتماعی بر پایه تعاملات جمعی و فرهنگ توده شکل گرفت و ساخت مسکن و طراحی عناصر و اجزای معماری نیز متحول شد. در واقع معماری این دوران در ادامه معماری صفوی، ترکیب آن با تفکرات رایج‌شده بیگانه و روسیه و ترویج «معماری خیابانی» در ایران است (Azizi & Baharlou, 2021, 189). گیلان و به‌ویژه شهر رشت که در این دوره به دروازه اروپا شهرت یافت، و نیز شهر لاهیجان، از تغییرات معماری متأثر از تحولات اجتماعی بی‌نصیب نماندند. در نمودار ۱ تحولات معماری این عصر را می‌توان به طور خلاصه مشاهده کرد.

نمودار ۱- شناسه‌های معماری خانه‌های قاجاری با اقتباس از پوراعتصامی (Pouretesami, 2020).

گیلان در عصر قاجار

در دوران قاجار، گیلان به دلیل نزدیکی به کشورهایمانند روسیه و کشورهای حوزه بالتیک از یک سو و نیز دارالخلافه ایران از سوی دیگر، در معرض بیشترین آلوده‌شد و تردد اتباع خارجی و مسافران اروپایی قرار داشت. ناصرالدین شاه قاجار طی حاکمیت خود، سفرهای متعددی به گیلان داشت. مطالعات نشان می‌دهند که وی درصدد آن برآمد که وضع نابسامان طبقات مختلف مردم این استان را در راستای منافع خود بهبود بخشد؛ در نتیجه آن جایگاه اقتصادی گیلان فزونی گرفت. به گونه‌ای که اساسی‌ترین حوزه فعالیت تجار در این استان، به ابریشم اختصاص یافت و رتبه اول صادرات ایران را نیز از آن خود کرد (Fakhteh, 2016, 107-109). از این مفر، دادوستد گیلان از انسداد خارج شد و پتانسیل‌های تجاری آن به ظهور رسید. به زعم صاحب‌نظران، چشمگیرترین کالای تجاری

که در افزایش توجه کشورهای بیگانه به این منطقه مؤثر بود، ابریشم مرغوب گیلان در برابر ابریشم نامرغوب اروپا عنوان شده است. چنان‌که برخی کشمکش‌های سیاسی در این بخش، در پی تسلط انحصاری دولت انگلستان و روسیه بر این محصول شکل گرفت (Panahi, 2020, 1).

محققان همچنین اذعان می‌کنند از اصلی‌ترین عوامل جذب تجار و نفوذ بیگانگان به این خطه، هنر شرقی‌ها در پارچه‌بافی ابریشمین، زیبایی بی‌مثال و فراوانی آن در گیلان بوده که این منطقه را به بستر اصلی رفت‌وآمدهای اروپائیان تبدیل کرده است (Ibid, 3). از این جهت رشت و به دنبال آن شهرهایی مانند لاهیجان در نخستین دهه‌های قرن بیستم میلادی اهمیت تجاری بسیار یافتند که با گذشت مدتی به دلیل عدم‌دوران‌دیشی حکومت و مداخله بیگانگان از رشد آن کاسته شد (Fakhteh, 2016, 112).

اسناد موجود حاکی از آن است که گیلان در اواخر عصر قاجار و قرن ۱۳ شمسی با کشمکش‌های فراوانی روبه‌رو بوده است. «دوره‌های پایانی عصر قاجار به دلیل نابرابری‌های اجتماعی، اختلاف‌های مذهبی در شکل نبردها و درگیری‌های سیاسی و نظامی آشکار می‌شود و گیلان به عنوان یکی از مراکز مهم پایگاه روشنفکری ایران در جامعه ایران مطرح می‌شود» (Panahi, 2013, 127).

می‌توان بیان داشت عواملی همچون سود کلان کالاهای تجاری، به‌خصوص ابریشم، عامل مهمی در جذب اتباع اروپا به گیلان شمرده شده که پیامد آن خلط اندیشه‌های اروپائیان با تفکرات ساکنان گیلان بوده است؛ چنان‌که با مطالعه اسناد، به نظر می‌رسد که با رونق تجارت پرسود ابریشم، پای تجار اروپایی به گیلان باز شد و تردد این افراد که عموماً در خانه هم‌تایان ایرانی خود سکونت داشتند، موجب خلق دیدگاهی جدید برای مسکن و الگوهای ساخت‌وساز شد. از این‌رو بیشترین دگرگونی‌ها در عرصه معماری به این عصر نسبت داده شده است (Tazikelamsaki et all, 2016, 520). این تغییر شیوه زندگی و نگرش‌های نو، علاوه بر عناصر معماری در فضاهای باز و بسته خانه، بر هم‌بودگی با عناصر طبیعی در محل زندگی نیز تأثیرگذار بوده است؛ از جمله این عناصر می‌توان از آب یاد کرد که برای زینت بخشیدن به فضا و اغلب در فضای باز خانه‌ها، در این دوره مورد توجه بوده است.^۷

اهمیت آب و حوض در معماری ایرانی

در تمامی نقاط جهان شکل‌گیری تمدن‌ها وابسته به آب است که عامل حیات موجودات شمرده می‌شود؛ اما سابقه اهمیت آب در ایران کمی متفاوت است. با توجه به موقعیت جغرافیایی ایران و چیرگی اقلیم گرم در محدوده وسیعی از آن، دسترسی به آب‌های سطحی محدود بوده است و برای دسترسی به آب‌های زیرزمینی یا استفاده از منابع فراوان آب در مناطق شمالی کشور، تدابیر ویژه‌ای در اقلیم‌های چهارگانه ایران اندیشیده بودند. در نقاط مختلف، عنصر آب در شکل‌گیری معماری نیز عاملی تعیین‌کننده بوده است (Bavandian, 2018, 70). کاربرد آب در تمدن‌های اولیه برای رفع نیازهای زیستی و بقا بوده است، اما این عنصر با گذر زمان ماهیتی چندوجهی به خود می‌گیرد و در زندگی بشر نقش آفرینی می‌کند.^۸

در خانه، عنصر آب برای رفع نیازهای ضروری و یا کارکردهای آئینی و نمادین، رفع نیازهای روحی-روانی انسان مبتنی بر تماس داشتن با عناصر طبیعی، تزئینات و باغ‌سازی و تأمین آسایش اقلیمی اهمیت بسیاری یافته است. این

ماده با توجه به نیازهای چندوجهی کاربران، در قالب‌های هندسی متنوعی گنجانده شده و مکان تجلی آن، اغلب در فضاهای باز و در تعامل با بخش‌های سرپوشیده‌ی خانه در نظر گرفته شده است. مهم‌ترین مکان نگهداری آب در معماری ایرانی، حوض حیاط خانه‌ها و بناهای عمومی و عام‌المنفعه است.

در معماری سنتی ایرانی همان‌طور که تداوم فضاها و هماهنگی فضای باز و بسته موضوع پراهمیتی است، دسترسی به عناصر طبیعت در فضاهای باز و نیمه‌باز - همانند حیاط و ایوان‌ها - نیز یکی از اصول معماری سنتی ایران بوده است. نمایان شدن آب در این فضاها منوط به عنصری همچون حوض است که به‌زعم محققان، هنر ساخت آن در دوران صفوی به اوج رسید. حوض که یکی از اجزای اصلی معماری سنتی ایران است، در تمامی اقلیم‌های کشور وجود دارد و تنها در تعداد و ابعاد آن‌ها تفاوت‌هایی دیده می‌شود. اهمیت این عنصر به حدی بوده که حتی در خانه‌های افراد فقیر و کم‌درآمد نیز ساخته می‌شده است. در معماری سنتی، حوض با اشکال هندسی مختلفی مانند شش‌ضلعی، دوازده‌ضلعی و مستطیل با تناسبات مختلف ساخته می‌شد؛ حوض‌های گرد را به قبل از اسلام نسبت می‌دهند. (Ibid, 68) البته ساخت حوض با فرم دایره و بیضی از دوران قاجار به بعد متداول‌تر شده است (Safaei & Mirzaabolghasemi, 2019, 91).

مکان قرارگیری حوض‌ها عمدتاً در مرکز حیاط و بر روی محور تقارن نمای اصلی بنا است؛ به این ترتیب، محوریت و مرکزیت بنا با حوض و آب درون آن، هم‌راستا می‌گردد. حوض‌ها را می‌توان در سه موضع حیاط، ایوان و فضای نیمه‌باز و یا فضای بسته داخلی همانند حوضخانه مکان‌یابی کرد. با توجه به اسناد، موقعیت قرارگیری حوض در سرتاسر ایران بیشتر در حیاط و فضای باز است که بر اساس نوع استفاده، عمق‌های گوناگونی داشته و وجوه شکلی آن از اعداد خاصی تبعیت نمی‌کند (Soltanzadeh & Soltanzadeh, 2017, 12-16).

این سازه با توجه به نیازهای آب‌وهوایی و میزان دمای منطقه دارای ابعاد و پراکندگی‌های متفاوتی است؛ به طور مثال و طبق مطالعات انجام شده، حوض در اقلیم گرم و مرطوب و معتدل و مرطوب کوچک‌ترین ابعاد و کمترین تعداد را داشته است (Soheili & Golbaten Monfared, 2019, 256).

حوض‌ها عمدتاً دارای فواره‌هایی هستند که در داخل و یا جوانب آن‌ها تعبیه شده‌اند که نه تنها موجب تعدیل خشکی هوا و افزایش رطوبت در محیط می‌شوند، بلکه از نظر بصری نیز اهمیت دارند؛ فواره‌ها علاوه بر کارکردهای زیبایی و تقویت ادراک چندحسی از طریق تحریک حواس کاربران، عمل انتقال آب به درون حوض را نیز میسر می‌سازند. این امر در افزایش حس مکان موثر است. از دیگر اجزای حوض، پاشویه است. پاشویه‌هایی که معمولاً با عرض و عمق کم، دورادور حوض ساخته می‌شوند به جمع‌آوری آب‌های سرریز شده کمک می‌کند (Soltanzadeh, 2017, 9) و از طریق مسیرهای تعبیه شده در زمین، آب سرریز شده به آبیاری فضاهای سبز تخصیص داده می‌شود.

تعداد حوض‌ها در یک بنا گاهی با تعدد حیاط‌ها افزایش می‌یابد. مصالح عمده استفاده شده در پوشش جداره و کف حوض، از کاشی‌های مربع آبی‌رنگ است. همچنین بر حسب جایگاه اجتماعی مالک بنا و تفکرات متفاوت در هر دوره، اشکال هندسی جدید و تزئینات خاص در آن‌ها دیده می‌شود که مطابق نظر پژوهشگران، از تحولات بارز

خانه‌های قاجاری طبقه متوسط به شمار می‌رفته است. اهمیت یافتن بعد زیبایی‌شناسانه سازه حوض در عصر قاجار، در کم‌رنگ شدن ابعاد اعتقادی و فرازیستی آن تأثیرگذار بوده است.

معماری قاجاری خانه‌های شهری در گیلان

به زعم صاحب‌نظران که در سفرنامه‌های ایرانی و خارجی به وضوح بیان شده است، گیلان در دهه‌های متأخر دوران قاجار و اوایل دوران پهلوی، در اوج ترقی و تجددخواهی بود. در پی نابه‌سامانی‌های شکل‌گرفته در حکومت قاجاری، حضور بیگانگان رو به فزونی بود و به دلیل کم‌تربودن تعصبات قومی-قبیله‌ای در گیلان، مردم آن‌جا بیش از سایر نقاط کشور، تحت تأثیر تفکرات جدید قرار گرفتند (Pourmohammadi Amlashi & Ghadiri Lashkajani, 2016). در این دوره، متعاقب تجددطلبی، نمود ارتقای طبقه اجتماعی افراد و تاجران با احداث بناهایی مترادف می‌شود که عموماً چشم‌انداز زیبای آن‌ها یا به سوی منظره حیاط با حوضی شکلی در میانه آن است که از اشکوب دوم بنا قابل مشاهده بوده و یا مشرف به خیابان است. این مسئله در سه شهر مهم و پرتردد گیلان یعنی انزلی، رشت و لاهیجان بیشتر مشهود است. با مطالعه مکتوبات برجامانده و اسناد تاریخی، می‌توان به موضع و خصوصیات حوض در معماری این دوره دست یافت. جدول ۲ برخی ویژگی‌های معماری شهری گیلان را در اواخر دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی از زبان سیاحان به اجمال بیان می‌کند.

جدول ۲- رابطه شرایط حاکم در گیلان و معماری شهری بر اساس سفرنامه‌ها

مؤلف	سال سفر	بسمت	دوران	توضیحات
ویلیام ریچارد هولمز	۱۲۳۳ شمسی (۷۵هـ)	مامور کنسولگری انگلیس در ترکیه	قاجار	او به خانه‌هایی با دیوارهای سبک و درختان پرتقال و بالنگ در انزلی، خانه‌های دوطبقه چوبی و خشتی با ظاهر اروپایی در رشت، خانه‌های دوطبقه «آجری خوش‌ساخت و محکمی» در لاهیجان، ترقی و اهمیت ابریشم در فومن، رشت و لاهیجان اشاره می‌کند.
ادوارد آذنون	۱۲۵۹ شمسی (۱۹-۱۵ اردیبهشت)	خبرنگار روزنامه دیلی نیوز انگلیس	قاجار	خفقان و دخالت روسیه، مسیرهای صعب‌العبور، ایران به عنوان متأخرترین کشورهای جهان از جهت مسیره‌ایش که نشانی از تمدن است و خانه‌های دو طبقه با خشت خام در رشت از جمله عوامل مورد توجه وی بوده‌اند.
سعید نفیسی	۱۳۰۶ شمسی (نوروز)	روزنامه‌نگار و نویسنده	پهلوی	او از گیلان با نام بهشتی مصفاً و دارای آزادی، از زیبایی طبیعی لاهیجان، پیشرفت جاده‌ها و مانند مملکتی دیگر بودن، کوچه‌های سنگفرش شده و ترقی در گیلان یاد می‌کند.
علی‌اکبر سیاسی	۱۳۰۶ شمسی (۱۰ شهریور)	روانشناس (پدر روانشناسی جدید در ایران)	پهلوی	در این سفرنامه مواردی چون: گیلان به عنوان «فرنگستان ایران»، شنا در حوض خانه‌ها، ترقی در انزلی (پهلوی) و ارتباط لاهیجان با دولت‌های خارجی برای صنعت ابریشم شرح داده شده است.
عباس مسعودی	۱۳۰۷ شمسی (نوروز)	مدیر و مؤسس روزنامه اطلاعات	پهلوی	او به شرح تجددخواهی بیش از حد گیلانیان، خیابان‌های عریض، خانه‌های دو و سه طبقه در رشت و انزلی، ترقی کمتر در لاهیجان، وجود ساختمان‌هایی با دیوارهای بلند و آجری برج‌مانند به جهت دفاع از شهر و گیلان به عنوان اروپایی‌ترین استان ایران می‌پردازد.
سلطان محمد عامری	۱۳۰۸ شمسی (۸ روز تیر)	روزنامه‌نگار، نویسنده و سیاستمدار ایرانی	پهلوی	به بیان وی، گیلان از عقب‌ماندگی در قاجار طی ۲۰ سال گذشته‌اش به سوی ترقی پیش رفته و ارتباطات آن با کشورهای خارجی در پهلوی افزایش یافته است.
عباس مسعودی	۱۳۱۵ شمسی (اول بهمن تا اوایل اسفند)	مدیر و مؤسس روزنامه اطلاعات	پهلوی	از عواملی مانند ترقی گیلان نسبت به گذشته‌اش، افزایش ساخت عمارات باشکوه، تأسیس کارخانجات، آبادی و عمران و استقلال تولید در گیلان و کشور، پیشرفت افکار مردم لاهیجان و ترقی در ابعاد معنوی زندگی در کنار ابعاد مادی در سفرنامه او ذکر شده است.

تمامی اسناد بالا گویای این نکته‌اند که در اواخر دوره قاجار توجه به ویژگی‌های ظاهری و کالبدی در اولویت ساختار معماری گیلان قرار گرفته و این امر، خود حاکی از اهمیت یافتن زیبایی ظاهری بنا و تشدید کاربرد تزئینات در عناصری مانند حوض است. معیارهای زیبایی در نظر ایرانیان در پی افزایش ارتباطات با اروپا، متحول شد و حتی در پاره‌ای از تحقیقات به جنسیت زنانه قائل شدن برای زیبایی و تأثیرگذاری آن بر هنر ایرانیان قاجاری اشاره شده است (Najmabadi, 2021, 80-81) که پرداختن به این موضوع در عناصر معماری، تحقیق دیگری را می‌طلبد.

اهمیت آب و حوض در گیلان از منظر اعتقادی

سرزمین گیلان به سبب مزایای اقلیمی و موقعیت جغرافیایی، مأمن اقوام پیش‌آرایی بوده و از این حیث جایگاه خاصی در میان مطالعات مردم‌شناسی دارد. یافته‌های مربوطه نشان داده‌اند که قوم مارلیک از مهم‌ترین اقوام این خطه، در اواخر هزاره دوم و اوایل هزاره اول پیش از میلاد، عنصر آب را می‌پرستیدند^۹. در دوران متأخرتر، در زمان هخامنشیان نیز نشانه‌هایی از استمرار این باور به اعتقاد «آب روشنایی است» یافت شده است (Panahi, 2013, 48-52).

با گذر به دوران اسلامی و به خصوص دوران صفوی، حضور آب در معماری ایرانی با نظر به تقدس و اهمیت کاربرد آن به کالبدی نظم‌دهنده و مرکزیت بخش در بنا تحقق یافته است (Farhadi & Taghizadeh, 2021, 418-419). این امر در معماری نقاط مختلف کشور مشهود است. «درواقع معماری عصر صفوی، به خوبی توانسته بود با روح برآمده از تشییع و تقدس و اتکا به دانش بومی برخاسته از فرهنگ و هویت ایرانیان، به خلق فضاهای معماری پیردازد به طوری که در عالی‌ترین [شکل]، ساحت‌های گوناگون مادی، انتزاعی و معنوی آب در آن جاری و ساری باشد» (Ibid, 469). بخشی از تفکرات فرامادی مردم گیلان را می‌توان به اهمیت معنوی آب درون حوض نسبت داد. بر اساس اسناد موجود می‌توان دریافت که ساکنان سرزمین گیلان همواره برای طبیعت و آب توجه و احترام قائل بوده‌اند و این تکریم در زندگانی آنان نموده‌های گوناگونی پیدا کرده است. همچنین ساخت سازه‌هایی چون حوض به همراه نقش مادی و معنوی آب در خانه‌های گیلان حتی تا دوران قاجار استمرار داشته است.

وجه کارکردی حوض در محدوده مورد مطالعه

لاهیجان با مختصات جغرافیایی $37^{\circ}12'26''$ شمالی و $50^{\circ}00'14''$ شرقی، سومین منطقه پرجمعیت گیلان محسوب می‌شود. مطالعات جغرافیای تاریخی این شهر نشان می‌دهد که لاهیجان مهم‌ترین و قدیمی‌ترین بخش گیلان بوده است؛ به عقیده پژوهشگران قدمت این شهر، بیش از تاریخ است. به نظر می‌رسد که در دوران صفویه «تنها نقطه‌ای از گیلان بوده است که به آن نام شهر می‌توان اطلاق کرد» (Fakhari Tehrani, 2002, 347). محقق آلمانی، اشپیگل، لاهیجان را «شهر ابریشم» معنا می‌کند (Keshavarz, 2015, 94) و بر اهمیت اقتصادی آن در طول تاریخ تأکید می‌ورزد. با انتخاب رشت به عنوان مرکز استان به دلیل موقعیت میانی آن، از توجه به لاهیجان کاسته شد و بسیاری از بناهای تاریخی این شهر رو به زوال گراییدند؛ با این حال لاهیجان همچنان بخشی از معماری منحصر به فرد قدیمی خود را در نقاط مختلف شهر حفظ کرده است که متأسفانه امروزه در حال تخریب هستند. این شهر دارای بناهای ارزشمند بسیاری در محلات تاریخی مانند گابنه، خمرکلا، پرده‌سر، غریب‌آباد و کاروانسرا بر است که برای بررسی تحولات سازه حوض در معماری خانه‌های قاجاری لاهیجان، به آن‌ها ارجاع داده می‌شود.

با تدقیق در خانه‌های قاجاری لاهیجان، می‌توان دریافت که حوض در فضای باز اغلب خانه‌های مذکور وجود دارد و با نظر به جزئیات کالبدی موارد مطالعه‌شده، تفاوت‌هایی چندوجهی در آن‌ها وجود دارد. این تفاوت‌ها در چهار دسته کلی یعنی کارکرد، شکل هندسی، موقعیت و ابعاد، قابل شناخت و تحلیل است. همان‌طور که بیان شد، حوض برای فراهم کردن امکان انباشت آب، برای زندگی روزانه ساکنان خانه دارای اهمیت خاص در وجه مادی است و به موازات آن از کارکرد معنایی والایی نیز برخوردار است. در زمان کنونی طبق مطالعات میدانی و مصاحبه‌های انجام شده، بیشترین کارکرد حوض را می‌توان برای شستشوی ظروف و وسایل خانه و طهارت دانست، اما ماهیت اصلی آن با افزایش فرح‌بخشی و تزئین همراه بوده است؛ چنانکه حوض را محلی برای نگهداری ماهیان تزئینی و یا شنا و بازی توصیف نموده‌اند. اهمیت حوض در اوقاتی از سال دوچندان می‌شود؛ به عنوان نمونه، بیشترین و مهم‌ترین کاربرد حوض برای شستشو، در روزهای پایانی سال برای انجام مراسم خانه‌تکانی و نوروز است.

در مطالعات میدانی انجام شده مبنی بر کارکرد حوض، استفاده از حوض به عنوان نوعی یخچال خانگی برای خنک نگاه داشتن برخی مواد غذایی، در مرتبه پایین‌تر قرار می‌گیرد. با توجه به خصوصیات جغرافیایی گیلان، نزدیک هر حوض یک چاه آب قرار گرفته که اغلب آب این چاه و گاهی آب حوض برای آبیاری باغچه و اشجار و یا برای پرکردن مخازن آب در سرویس‌های بهداشتی استفاده می‌شده است. با عنایت به کارکردهای چندگانه فوق، عموماً حوض را عمیق می‌ساختند. اگرچه عمق حوض حاکی از اهمیت نگهداری آب است، اما جنبه زیبایی‌شناسی آن نیز مهم است. با گذر ایام، توجه به بعد اعتقادی و نمادگونه حوض که از مهم‌ترین خصیصه‌های حوض در معماری پیش از قاجار بود، کاسته شد و کارکردهای مادی آن در کنار زیباسازی محوطه حیاط اهمیت بیشتری یافت. در نمودار ۲ وجوه کارکردی حوض در خانه‌های لاهیجان به ترتیب و با توجه به تأکید مصاحبه‌شوندگان در مصاحبه‌های غیررسمی انجام‌گرفته، از راست به چپ معرفی شده است.

نمودار ۲- برشماری وجوه کارکردی حوض در معماری خانه‌های قاجاری لاهیجان

شکل هندسی، موقعیت و ابعاد

از نظر شکل ظاهری، حوض‌ها در اشکال هندسی مستطیل، ستاره‌ای، مثلث، هشت‌ضلعی و مربع مشاهده شده‌اند. در یک تصویر هوایی از لاهیجان که در سال ۱۳۳۶ شمسی گرفته شده است، حوض‌هایی با فرم بیضی نیز در برخی از حیاط‌ها وجود دارد. در میان اشکال متکثر حوض، شکل مستطیل بر اشکال دیگر غالب است (نمودار ۳). موقعیت مکانی حوض‌ها با حفظ مرکزیتش در حیاط مانند اعصار پیشین، موضوعی مورد تعمق است؛ موقعیت قرارگرفتن اغلب حوض‌ها از نزدیک بنای اصلی خانه و بر روی محور تقارن تا وسط حیاط متغیر است. با این حال برخی حوض‌های کوچک و کم‌اهمیت، چسبیده به جبهه‌هایی از دیوار نیز وجود دارند که کوچک بودن آن‌ها

متناسب با ابعاد حیاط امری موجه است. اطلاعات میدانی تحقیق در خصوص حوض‌ها در جدول ۳ و نمودار ۳ و ۴ به اختصار ارائه شده است.

با نگاهی اجمالی به اطلاعات جدول می‌توان دریافت که در میان خانه‌های موردبازدید، مجموعاً ۲۷ حوض ثبت شده‌اند. از میان تعداد یادشده، ۸۱/۴۸ درصد از حوض‌ها دارای شکل هندسی مستطیل هستند که مرسوم‌ترین شکل ساخت حوض پیش از قاجار نیز بوده است؛ در بین آن‌ها، ۹/۰۹ درصد حوض‌ها (در خانه‌های صفارنیا و غریب) در لبه‌های نزدیک شونده به مرکز مستطیل، با انحناهایی ادغام شده‌اند. ۲۷/۲۷ درصد از حوض‌های مستطیلی با اتصال به حوضچه‌ای مستطیلی و کوچک، اغلب از یک یا دو طرف، امکان انتقال آب به حوضچه به منظور شستشو و سپس هدایت آب برای آبیاری فضای سبز حیاط را ایجاد کرده‌اند. پس از مستطیل، حوض‌های هشت ضلعی ۷/۴۱ درصد، و اشکال دیگر مانند ستاره، مثلث و مربع هر یک ۳/۷۰ درصد از تعداد کل حوض‌ها را به خود اختصاص داده‌اند. در برخی حوض‌ها، لبه‌های مذکور با فرورفتگی همراه است که محلی برای گذاشتن گلدان و یا اشیاء خاص عمدتاً تزئینی بوده است. از مصاحبه‌ها استنباط می‌شود که به‌کارگیری اشکال کم‌تکرار و یا پرتزئین، با جایگاه بالای اجتماعی مالکان اصلی بنا مرتبط است. همچنین بر اساس تصاویر هوایی از لاهیجان به نظر می‌رسد که احداث حوض‌های بیضی‌شکل نیز متأثر از همین موضوع بوده است. بیشترین تنوع شکلی در محله گابنه مشاهده شده که محله‌ای سرشناس و دارای خانه‌های قاجاری بیشتری است.

خانه‌های مطالعه شده و شکل هندسی حوض در آن‌ها												
نام محله	نام بنا	پلان بنا	شکل حوض	پلان حوض	تصویر	نام محله	نام بنا	پلان بنا	شکل حوض	پلان حوض	تصویر	
گلپه	خانه رحیمی (با اقتباس از بوراحمدی)		ستاره			گلپه	خانه شیاطریقی (با اقتباس از بوراحمدی)		مستط			
	خانه دوزنده (با اقتباس از بوراحمدی)		مستطیل				خانه صورتگر (بوراحمدی)		ندارد	-	-	
	خانه رضایی (با اقتباس از بوراحمدی)		ندارد	-	-		خانه کامران (پرداشت میدانی)		مستطیل			
	خانه پریسو حقیری (بوراحمدی)		ندارد	-	-		خانه مطلق‌زاده (پرداشت میدانی)		مستطیل			
	خانه مجمع صنایع (پرداشت میدانی)		مضلعی				خانه نواده (پرداشت میدانی)		مستطیل			
	خانه فیاض (پرداشت میدانی)		مستطیل				خانه حلاج‌پور (پرداشت میدانی)		مستطیل			
	خانه نبش‌کوچه بزرگ‌گستر (پرداشت میدانی)		مستطیل				خانه ظاهرپرور (پرداشت میدانی)		مستطیل			
	خانه انتهای اکبری (پرداشت میدانی)		ندارد	-	-		خانه جهانسوز (بوراحمدی)		مستطیل			
	خانه علیزاده راستال (بوراحمدی)		ندارد	-	-		خانه محمدی (پرداشت میدانی)		مستطیل			
	خانه شمال شرقی رحمانی (پرداشت میدانی)		مستطیل				خانه منقاریا (پرداشت میدانی)		مستطیل			
گلپه	خانه احمدی صنایع (پرداشت میدانی)		مربع			برده‌سر	خانه کفایش بهرپور (پرداشت میدانی)		مستطیل			
	خانه کوچکی (پرداشت میدانی)		مستطیل				خانه نبش‌کوچه دخایی (پرداشت میدانی)		مستطیل			
	خانه راستگو (پرداشت میدانی)		مستطیل				خانه صادقی (با اقتباس از بوراحمدی)		مستطیل			
	خانه همارتی (پرداشت میدانی)		مستطیل				خانه گنشاھی (بوراحمدی)		مستطیل			
	خانه شمس (بوراحمدی)		مستطیل				خانه قریب‌آباد (پرداشت میدانی)		مستطیل			
کاروانسرایر						کاروانسرایر						

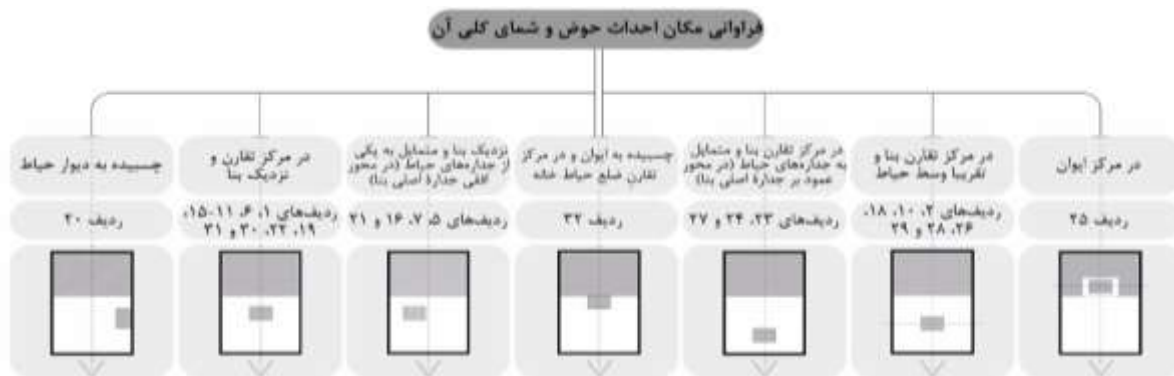
 نمودار ۳- معرفی خانه‌های مطالعه‌شده و شکل هندسی حوض در آن‌ها^۱

جدول ۳- ابعاد حوض در نمونه‌های مورد مطالعه

نام محله	نام بنا	ردیف	درصد اشغالی حوض در حیاط	ابعاد حوض (متر)			
				طول	عرض	ارتفاع	
گابنه	خانه رحمانی	۱	۳%	۲/۵۵	۲/۵۵	۱	
	خانه دوزنده	۲	۲/۲%	۲	۳	۱	
	خانه رضانی	۳	ندارد	-	-	-	
	خانه بریسم حقیری	۴	ندارد	-	-	-	
	خانه مجمع صنایع	۵	۷/۴%	۲	۲	۰/۸	
	خانه فیاض	۶	۷/۶% حیاط شرقی	۲/۴	۲/۸۵	۰/۸	
	خانه نبش کوچه بزرگبشر	۷	۶/۵%	۲	۳	۱	
	خانه انتهای کوچه اکبریه	۸	ندارد	-	-	-	
	خانه علیزاده راستان	۹	ندارد	-	-	-	
	خانه شمال شرقی رحمانی	۱۰	۴/۴%	۲/۵	۳/۵	۰/۸	
	خانه احمدی صناعی	۱۱	۱/۸۸%	۲/۵	۲/۵	۱/۵	
	خانه کوچکی	۱۲	۱/۴۶%	۲	۲/۵	۱/۲	
	خانه راستگو	۱۳	۴/۴%	۱/۵	۲/۵	۰/۷	
	خانه عمارتی	۱۴	۲/۷%	۳	۴	۱	
	خانه شمس	۱۵	۴/۲%	۳/۴	۴/۲	-	
	خانه ضیاظرفی	۱۶	۱/۵%	۱/۵	۱/۵	۰/۸	
	خانه صورتگر	۱۷	ندارد	-	-	-	
خمركلا	خانه کامران	۱۸	۳% حیاط شرقی	۲/۵	۴	۰/۷۷	
	خانه مطلق زاده	۱۹	۳/۶۵% حیاط شرقی	۲/۸۳	۴/۳۲	۰/۸	
	خانه نواده	۲۰	۱/۳۶%	۰/۶۸	۰/۹۳	۰/۲۶	
	خانه حلاج پور	۲۱	۰/۶۴%	۱/۲۸	۱/۸	۰/۹	
	خانه طاهرپور	۲۲	۳/۲۴%	۲	۳	۱	
	خانه جهانسوز		۲۳	۳۰/۵۵% حیاط شمالی	۳/۵۵	۷/۴	-
			۲۴	۱۱/۴۵% حیاط جنوبی	۱/۸۵	۴/۱۵	-
		۲۵	۱۵/۴۲% ایوان شمالی	۲/۲۱	۲/۲۷	-	
پرده‌سر	خانه محمدی	۲۶	۱/۷%	۱/۰۲	۱/۷	۰/۶	
	خانه صفارنیا	۲۷	۱/۹۶%	۱	۱/۵	۰/۲۵	
کاروانسرایر	خانه کفاش بهروز	۲۸	۲/۴۲%	۱/۵	۲/۵	۰/۷	
	خانه نبش کوچه دعایی	۲۹	۱/۷۶%	۱/۵	۲	۰/۵	
	خانه صادقی	۳۰	۴/۲۷%	۳	۶/۲۸	۰/۲۳ و ۰/۷۵ زیر	
	خانه گلشاهی	۳۱	۶/۷۵% حیاط شمالی	۳	۴/۰۵	-	
	خانه غریب	۳۲	۳/۶۷%	۱/۶۶	۳/۲۵	۰/۶۶	

اغلب خانه‌های مورد مطالعه، یک حیاط اصلی وسیع دارند که حوض در آن استقرار یافته است. حدود ۲۰ درصد از خانه‌ها، حیاط نسبتاً کوچکتری نیز در پشت بنا دارند که به غیر از خانه جهانسوز، فاقد حوض هستند. تنها در مرکز ایوان این خانه، حوضی هشت ضلعی نیز ساخته شده است. محل ساخت حوض در حیاط در وضعیت‌های گوناگونی مانند در مرکز تقارن و نزدیک بنا، در مرکز تقارن بنا و تقریباً وسط حیاط، در مرکز تقارن بنا و متمایل به

جدارهای حیاط (در محور عمود بر جداره اصلی بنا)، نزدیک بنا و متمایل به یکی از جداره‌های حیاط (در محور افقی جداره اصلی بنا)، چسبیده به ایوان و در مرکز تقارن آن ضلع حیاط خانه و همچنین چسبیده به دیوار حیاط متغیر است. دو مکان یابی اول یادشده به ترتیب با $۳۶/۶۸$ و ۲۰ درصد بیشترین تکرار را در ۳۰ خانه مورد نظر دارند. وجه تشابه موقعیت مکانی اکثر حوض‌ها، قرارگرفتن بر محور مرکزی بنا است که بیشتر در خانه‌های بزرگ مشهود است.

نمودار ۴- تفکیک فراوانی مکان احداث حوض در خانه‌های مورد بازدید و شمای کلی آن بر اساس جدول ۴

ابعاد سازه حوض متناسب با ابعاد حیاط‌ها افزایش یا کاهش می‌یابد که با نظر بر درصد اشغال حوض در حیاط در جدول شماره ۳ قابل دریافت است. در میان حوض‌های موردنظر، کوچک‌ترین ابعاد مربوط به خانه نواده و بزرگ‌ترین آن مربوط به خانه صادقی است. از ویژگی‌های موردتوجه در حوض خانه صادقی، عمق زیاد آن است که حدود ۷۵ سانتی‌متر درون زمین است؛ این امر علاوه بر اینکه گویای تنوع استفاده از حوض در عین سهولت است، با منعکس شدن تصویر بنا و آسمان در آن که به علت کم‌بودن ارتفاع لبه‌ها است، بر زیبایی و چشم‌نوازی آن می‌افزاید. میزان بالآمدگی حوض این خانه و خانه‌های صفارنیا و نواده بین ۲۳ تا ۲۶ سانتی‌متر محاسبه شده است. در خانه‌های مطالعه‌شده دیگر، حوض‌ها با ارتفاع بلندتر و متنوعی بین ۶۰ تا ۱۵۰ سانتی‌متر بر روی سطح زمین بنا شده‌اند و درک زیبایی بصری آن‌ها برای ساکنان، سخت‌تر است. وسعت حوض‌ها علاوه بر تناسب داشتن با بزرگی حیاط، همانند شکل هندسی بر جایگاه اجتماعی و اوضاع مالی صاحبان اولیه این بناها ارتباط دارد.

معماری قاجاری در لاهیجان، «معماری مبتنی بر عرف» بوده است؛ به این معنی که الگوهای به‌کاررفته در طراحی، صرفاً محصول تفکرات شتاب‌زده و ناآگاهانه معمار نبوده و بر اساس «مجموعه‌ای از قواعد و الگوهای نسبتاً ثابت و پذیرفته‌شده بوده» که حاکی از عرف است (Pourahmadi, 2019, 30)؛ اما با این وجود مشاهدات پژوهش نشان داده که عناصر موجود در معماری خانه‌های قاجاری لاهیجان به موازات پایبندی به معماری سنتی ایران، تحولاتی را نیز پذیرفته است. عوامل گوناگونی از جمله عوامل اجتماعی و اقتصادی در شکل‌گیری این تحولات سهیم بوده‌اند.

با بررسی خانه‌های مورد مطالعه می‌توان تداوم الگوهای ساختاری در عناصر معماری را دریافت؛ از این رو عنصر حوض ضمن تبعیت از این قاعده، با گذر به اواخر دوران قاجار تحت تأثیر تجار از فرنگ برگشته و ارتباطات برون‌مرزی نیز قرار گرفته است و به دلیل موقعیت جغرافیایی استان، بیشترین تأثیر تفکرات اروپائیان در جامعه گیلان

مشاهده می‌شود. بر اساس مصاحبه‌های انجام‌شده، فرزندان و صاحبان جدید خانه‌های دوره قاجار لاهیجان، مبتنی بر نیازهای زمانه نوظهور و در پی تحولات اجتماعی، اغلب حوض را عنصری صرفاً برای زیبایی انگاشته و در مواردی دست به تخریب آن زده‌اند.

نتیجه‌گیری

عناصر معماری سنتی خانه‌های شهری گیلان به‌ویژه در شهرهای لاهیجان، رشت و انزلی تحت تأثیر شرایط حاکم بر جامعه قاجاری دچار تحولاتی شد. این تحولات نه تنها در ظاهر و کالبد اصلی خانه بلکه در فضای باز حیاط نیز رخ داده است. در این راستا، حوض به عنوان نقطه مرکزی حیاط خانه‌ها، با تغییراتی مواجه گشت. پژوهش حاضر در پی بررسی جایگاه سنتی سازه حوض در خانه‌های شهری لاهیجان در عصر قاجار و چگونگی تأثیرپذیری این عنصر از تفکرات جامعه اروپایی در گیلان بوده است. در پاسخ به این سؤال که: آیا ارزش‌های نمادین و سنت زیستی در خصوص حوض در خانه‌های شهری گیلان در دوران قاجار تداوم یافته‌اند؟ بر اساس مطالعات انجام‌شده می‌توان اذعان نمود که مهم‌ترین دلایل ساخت حوض در لاهیجان به ترتیب زیبایی، بهداشت و شستشو، مراسم‌ها، آبیاری باغ‌ها، نگهداری مواد غذایی تازه و به‌جا آوردن اعمال دینی بوده است. با آنکه در دهه‌های نخستین دوره قاجار، معماری خانه‌های شهری گیلان دستخوش تغییرات چشمگیری نشده بود، اسناد بیان می‌دارند که از اواسط دوره قاجار جامعه ایران و در پی آن گیلان با دگرگونی‌هایی روبه‌رو شد که این امر، عناصر معماری خانه‌های شهری، از جمله حوض را متأثر ساخت. با این حال تداوم الگوهای پیشین ساخت حوض در خانه‌های مذکور به وضوح مشهود است؛ گرچه با نزدیک شدن به اواخر دوران قاجار، برخی از وجوه نمادین و آئینی آن کمرنگ شده است.

در پاسخ به سوال دوم که: در دوران قاجار، تحولات اجتماعی پس از گسترش ارتباط ایران با اروپا چگونه بر جایگاه سنتی حوض در خانه‌های لاهیجان تأثیر گذاشته‌اند؟ یافته‌ها می‌بیند آن است که افزایش ارتباطات ایرانیان با اروپائیان و تشدید رفت و آمدها از طریق گیلان، سبب شد لاهیجان نیز با تحولات اجتماعی و اقتصادی مواجه شود. مواردی چون تکرار سفرهای خارجی شاهان و محصلان ایرانی، فراوانی ابریشم مرغوب در گیلان و جذب تاجران غیربومی به این خطه، توجه شاهان قاجار و تجار به زیبایی و تزئینات و هنر و معماری، تجددخواهی شدید گیلانیان و فرنگی‌سازی الگوهای ساخت‌وساز در شهرهای این استان از جمله رخدادهایی هستند که موجب تحولات مذکور در جامعه و معماری شهری گیلان شدند. این موضوع در معماری اواخر قاجار نمایان‌تر است. در این میان عنصر حوض ضمن اینکه اصول اولیه ساخت معماری ایرانی را حمل می‌کرد و در عین حال اهمیت کاربردی و مرکزیت خود را نیز حفظ می‌نمود، این تغییرات را پذیرفت. به‌طور کلی می‌توان بیان کرد که تضعیف بعد معنوی و نمادگونه حوض‌ها، ورود اشکال نو هندسی به‌ویژه فرم بیضی، تقلیل کارکرد حوض به شستشو، تشدید ماهیت تزئینی و فرح‌بخشی و نیز ابزاری برای بازنمایی جایگاه اجتماعی صاحبان خانه‌ها، از جمله تغییراتی است که در عصر قاجار به‌ویژه در اواخر آن رخ داده و جایگاه حوض را متحول ساخته است.

در پی دگرگونی‌های اجتماعی کشور، افزایش توجه به تزئینات در اجزای معماری و هنر ایرانیان در عصر قاجار، تعلق گرفتن ابعاد زنانه به زیبایی و تلاش برای بالابردن جایگاه جامعه ایرانی نزد بیگانگان با تغییر روابط مردان از جمله مواردی هستند که می‌توانند بر جنسیت قائل شدن برای عنصر حوض در خانه‌ها نیز دلالت داشته باشند.

از این رو پیشنهاد می‌گردد تا مطالعات آتی حول چگونگی تأثیرپذیری حوض به‌عنوان عضوی با ماهیت احتمالی زنانه در خانه‌ها شکل گیرد.

پی‌نوشت

۱. برای دسترسی به عکس هوایی لاهیجان نک: (Pourahmadi, 2019, 326-332).
۲. از دیگر محدودیت‌های تحقیق، کهولت سن برخی از مصاحبه‌شوندگان یا بازماندگان زیسته در این خانه‌ها است که به‌عنوان آخرین منبع در راستای دستیابی به اطلاعات از نمونه‌های مورد تحقیق شمرده می‌شوند.
3. Phenomenology
4. Topology
5. Morphology
6. Typology
۷. از دیگر عناصر مهمی که مورد توجه قرار گرفت، درختان و گیاهان زینتی بوده‌اند. در خانه‌های تجار این دوره، به تکرار می‌توان درختان و درختچه‌هایی را مشاهده کرد که بومی گیلان نبوده و تاجران یا اشخاص آن‌ها را مستقیماً به این منطقه وارد کرده‌اند.
۸. اهمیت آب را می‌توان در لغاتی مانند شاداب، آبادی، مرداب و با در نظرگرفتن آب به‌عنوان عنصر مقدّس و مورد پرستش، سمبل آگاهی و دانش در ایران باستان و همچنین عامل حیات همه‌چیز در قرآن دریافت (Toofan, 2006, 74).
۹. مجسمه‌هایی از اقوام مارلیک برآمده‌اند که دارای جنبه مذهبی و تزئینی بوده و آن‌ها را در مراسم تدفین، همراه متوفی در گور می‌گذاشتند. در نقوش به‌دست آمده در دفینه‌های این تمدن، مردان و زنانی را می‌توان یافت که ظرف‌های لوله‌داری در دست دارند که در باورهای مرتبط با زندگی و مرگ، نگهدار آب مقدس بوده‌اند (Panahi, 2013, 48-49).
۱۰. ترسیم حوض‌های تخریب‌شده مطابق مصاحبه‌های صورت‌گرفته با مالکان بنا انجام شده است.

References:

- Afshar Asl, M., & Khosravi, M. (1998). Iranian Architecture in the Qajar Period. *Journal of Art*, (36), 120-138. (In Persian)
- Azizi, H., & Baharlou, A. (2021). Cornucopia Motif in Qajar Art and Architecture: Origin and Evolution. *Journal of Iranian Architecture Studies*, 9(18), 181-198. (In Persian)
- Bavandian, A. (2018). The symbolism of pool in the field of moral traditional architecture of Iran. *Journal of Honarhaye Ziba (Memari va Shahrsazi)*, 23(2), 67-74. (In Persian)
- Fakhari Tehrani, F. (2002). Map of Lahijan City. *Journal of Asar*, (33-34), 347-350. (In Persian)
- Fakhteh, Gh. (2016). The History of Guilan After the Advent of Islam. Rasht: Farhange Ilia. (In Persian)
- Farhadi, K., & Taghizadeh, M. (2021). The Role of Water Supply in the Architecture of Safavid Royal Mansions (Chehelsotoon Mansion) Architecture with an Emphasis on the Role of Water and Nature. *Journal of Indigenous Knowledge*, 6(12), 411-478. (In Persian)
- Ghasemi Sichani, M., & Memareyan, Gh. (2010). Typology of Ghajar Era House in Isfahan. *Journal of Hoviatshahr*, 4(7), 78-98. (In Persian)
- Keshavarz, K. (2015). Guilan. Rasht: Farhange Ilia. (In Persian)
- Khakpour, M., Kateb, F. (2020). Combination of patterns in architecture of historical houses Case Study: Sadeghi's House (Lahijan). *Journal of Architect, Urban Design & Urban Planning*, 12(29), 1-15. (In Persian)

- Khedengi, A., ghanavat, A., & Sedghi, M. (2015). Waterworks in Medieval Iranian Architecture, With an Emphasis on Palace-Gardens and Houses. *Journal of Islamic Studies: History and Culture*, 47(94), 67-90. (In Persian)
- Masoudi, A. (2011). *Guilan Travel Notes*. Research of A. Amiri. Rasht: Farhange Ilia. (In Persian)
- Moghtader, M. (1993). One Hundred Years of Renewal in Iran's Urban Planning and Architecture. *Iran-Nameh Magazine*, (42), 259-270. (In Persian)
- Montazer, B., Soltanzadeh, H., & Hosseini, S. B. (2019). The Effect of 18th and 19th Centuries Russian Neoclassical Architecture on the Architecture of Iranian Administrative-Service Buildings (During Qajar and First Pahlavi Eras). *Journal of Bagh-E Nazar*, 16(70), 73-86. (In Persian)
- Najmabadi, A. (2021). Women with Mustaches and Men without Beards; Sexual Anxieties of Iranian Modernity (A. Kamel & I. Vaghefi, Trans.). 1st vol. Tehran: Teesa. (In Persian)
- Holmes, W. R. (2011). *Sketches on the Shores of the Caspian* (Sh. Hojati Saeedi, Trans.). Rasht: Farhange Ilia. (In Persian)
- O'Donovan, E., Nafisi, S., Siasi, A., Ameri, S., & Masoudi, A. (2018). *Five Travelogues of Guilan*. Research of S. M. Seyedghotbi. Rasht: Farhange Ilia. (In Persian)
- Panahi, A. (2013). *Historical Development of Religion in Guilan*. Rasht: Farhange Ilia. (In Persian)
- Panahi, A. (2020). The Role of Silk of Guilan in the Foreign Affairs of Persia during the Qajar Era. *Journal of Iranian Islamic Period History*, 11(22), 1-26. (In Persian)
- Pourahmadi, M. (2019). *Architecture of Qajari Houses of Lahijan and the Relevant Building Control System*. Rasht: University of Guilan. (In Persian)
- Pouretesami, Z. (2020). An Introduction to the Analysis of the Effect of Western Cultural Influence on the Contemporary Residential Architecture of Iran During the Qajar and Pahlavi Periods. *Journal of Research in Arts and Humanities*, 5(3), 51-62. (In Persian)
- Pourmohammadi Amlashi, N. & Ghadiri Lashkajani, K. (2016). Social-Political Impacts of Russia Presence in Guilan in the Qajar Era. *Journal of Iranian Islamic Period History*, 6(11), 45-69. (In Persian)
- Tazikelamsaki, I., Ghobadiyan, V., Soltanzadeh, H., & Ghalijkhani, B. (2016). The Appearance of Architectural and Urbanism Interaction Between Iran and the Western Urban Planning Through the Iranian Travel Literatures During the Qajar Period. *Journal of Urban Management*, 15(44), 519-526. (In Persian)
- Safaei, A., Mirzaabolghasemi, M. (2019). Architectural Decorations in Dokhanchi House's Pond room (Hoazkhane) in Shiraz. *Journal of Negarineh Islamic Art*, 6(17), 87-94. (In Persian)
- Saremi, A. (1996). Modernity and its Implications in Iranian Architecture and Urban Planning. *Journal of Goftogou*, (10), 57-70. (In Persian)
- Soheili, J., & Golbaten Monfared, K. (2019). Water Quality and Quantity in Iranian-Islamic Residential Architecture. *Journal of Naghshejahan*, 8(4), 249-257. (In Persian)
- Soltanzadeh, H. (2011). The Role of Geography on Formation Courtyards in Traditional Houses in Iran. *Journal of Human Geography Research Quarterly*, 43(75), 69-86. (In Persian)
- Soltanzadeh, H., & Soltanzadeh, A. (2017). Importance of Water, It's Elements and Pools in Persian Garden. *Journal of Manzar*, 9(38), 6-19. (In Persian)
- Toofan, S. (2006). Traditional Houses Construction with Beautiful Court Yards. *Journal of Bagh-E Nazar*, 3(6), 72-81. (In Persian)

